

**КОНФЛІКТОЛОГІЯ КНЯЖОЇ ДОБИ: ДАВНІЙ
НОВГОРОД, ЯЗИЧНИЦТВО І “СВЯТА РУСЬ”
У РЕФЛЕКСІЯХ РОСІЙСЬКОГО ІСТОРИКА**

Петров А. В. *От язычества к Святой Руси. Новгородские усобицы. (К изучению древнерусского вечевого уклада).* Санкт-Петербург: “Издательство Олега Абышко”, 2003. 352 с. (Серия “Библиотека христианской мысли”)

Рецензія на (чи інформація про) книгу, що вийшла майже сім років тому, а була написана, ймовірно, іще давніше, – це майже завжди “думки навздогін”. Однак навіть запізнила реакція на будь-яку працю має свій сенс. Відразу зробимо застереження. Попри те, що майбутній галицько-волинський князь Роман Мстиславич короткий час правив саме в Новгороді, новгородська тематика, зокрема специфіка тамтешнього вічевого укладу, не є “рідною” нам дослідницькою територією (це, радше, домена Тетяни Вілкул). Отож, ми свідомі того, що викладені інтерпретації ідей Санкт-Петербурзького історика Олексія Петрова багато в чому поверхові.

Структура рецензованої монографії має певні особливості. Основний її текст поділено на кілька власне-історіографічних розділів: Вступ (с. 13–30), “Давні кордони і давні роздори” (с. 30–62) “Грамоти Ярослава” (с. 63–108), “Становлення вічевого народоправства” (с. 109–160), “Вільний Новгород у першій половині XIII ст.” (с. 161–209), “Міжусобиці та початок внутрішніх перетворень у другій половині XIII ст.” (с. 210–236), “Незгода між станами і територіальне суперництво в XIV ст.” (с. 236–270), “Усобні брані” та їх примирення першій половині XV ст.” (с. 271–294), а також Висновки (с. 294–303). Частина цих розділів присвячена розглядові окремих подій, казусів чи сюжетів, які ілюструють певні загальні тенденції: “Перунова палиця”, “Крамола” на владу Арсенія й роздори 1228–1230”, “Події 1215–1216 рр”, “Мирошка і Мирошкинич”, “Голка і заколот 1218 року” тощо. Інша ж частина має більш концептуальний характер (“На

шляху до “вольності в князях”, “Початки станової боротьби” тощо). Натомість ще дві частини книги, “Передмова” (с. 7–12) та “Післямова” (с. 304–315), подають загальнішу, історіософську інтерпретацію фактів, про які йдеться в основному тексті. У чисто історіографічному плані монографія О. Петрова – спроба подати історію середньовічного Новгороду крізь призму соціальних, територіальних та релігійних конфліктів, що поділяли міську громаду, а також різних шляхів їхнього вирішення. Причину таких криз автор вбачає в особливостях соціотопографії міста, його архаїчному поділі на ворогуючі між собою “кінці”, який породив “федеральний устрій “новгородської общини” (с. 297). З погляду автора, це – рефлекси дуальної організації первісного соціуму (с. 299). При цьому суспільний характер конфліктів, за спостереженнями дослідника, змінюється: давня боротьба географічних кінців міста переростає у новішу генетично боротьбу суспільних груп (“вятших” і “менших” представників новгородського соціуму), змішується з нею і підсилює її. Водночас О. Петров змальовує історію новгородського соціуму (починаючи з XIV ст.) як поступову активізацію суспільних “низів”, їх усамостійнення від волі загальноміського віча та міських еліт (с. 302). Противагою територіальних міжусобиць, на думку автора, слугували правові засади загальноміського віча, зокрема, “первісний” принцип “одиначства” та неподільності влади, своєрідної рівноправності суспільних станів та прошарків, засади вічевої демократії, яка мала репрезентувати волю більшості міського населення. Водночас вирішальним фактором, що сприяв погашенню давньої ворожнечі, О. Петров вважає християнізацію Новгороду – вона принесла нову мораль і почала витісняти язичницьку міжобщинну ворожнечу. Проте одним з найважливіших антиконфліктних інструментів, за концепцією автора, була сама ідея новгородського “народовладдя”, втілена у відповідних соціальних інститутах (віче, посадництво тощо). Категорії народовладдя, поганства і християнізації Русі стають наскрізними також в історіософських роздумах. Крім цього, ці рефлексії ґрунтуються на ідеї особливої російської духовності (руського релігійного кенозису). Крізь призму цього поняття автор розглядає історію середньовічного Новгороду (і

певною мірою – Росії загалом) як “моральний прогрес, здійснюваний у християнському дусі” (с. 9). Водночас новгородське народовладдя у контексті книги постає, фактично, передвісником сучасної російської демократії (чи, за автором, – “інтенсивного повороту країни в бік демократичних цінностей”, здійсненого за максимально стислий час) (с. 20). Водночас, однією з основних проблем історіософських коментарів О. Петрова стає “трагедія Новгород” – ліквідація його вічевого укладу при Івані III. З одного боку, автор прагне зрозуміти й пояснити поведінку “литовсько-польської партії” серед тогочасних міських еліт (іншими словами, лінію Марфи Борецької). На його думку, підтримка антимосковського курсу на новгородських вічах XV ст. – прояв не лише політичної, а й етнічної ідентичності новгородців, які, залишаючись руссю, тяжіли до Великого Князівства Литовського: “Новгород ще не встиг стати Великоросією, а Русі в давньому розумінні слова він не зраджував” (с. 310). Більше того, автор стверджує: сприятливий для пролитовських новгородців хід подій міг зберегти міське самоврядування, релігійно-етнічну специфіку міста у межах “шляхетської демократії”, відкрити перед “Новгородською республікою” сприятливі перспективи розвитку (с. 310–311, 315). Водночас дослідник прагне виправдати й прихильників “московської партії” у новгородському самоврядуванні: без “збирання земель” довкола єдиного центру не було б майбутньої Росії. Як наслідок, учений намагається поєднати “правду Новгорода” (народовладдя) з “правдою Москви” (безумовне підпорядкування центральній владі) у руслі ідей тисячолітньої “Святої Русі” – синтезу “вічевої вольності” з державним “єдиномислієм” (с. 304–305, 315). Модель такої концепції в авторській уяві втілює новгородський пам’ятник Тисячоліттю Русі авторства Михайла Микешина, де Марфа Посадниця сусідує з іншими “визначними росіянами”, втім – Святославом Ігоревичем та Богданом Хмельницьким (!) (с. 304). Власне, образ цієї історичної та водночас містичної Русі стає у “Новгородських усобицях” зразком Русі середньовічної, а отже, – ключем до концепції усєї книжки. Загалом, з її тексту видно, що автор не лише інтелектуально, а й емоційно прив’язаний до об’єкта свого дослідження – історії Новгорода та Північно-Західної Русі

загалом. Такий підхід, як завжди, має свої плюси і мінуси. Помітні вони й у цій монографії. Розглянемо лише декілька дискусійних, на нашу думку, моментів. Перший з них – джерела наукових ідей і методологічних принципів. В анотації до книги, вміщеній на звороті обкладинки, маємо поклик на класиків “школи Анналів”. У самій книзі основним підходом проголошено поєднання суспільно-політичної історії з культурологічним аналізом: “здавна ведеться, що при розповіді про минуле “історія подій” чергується з “історією культури” (с. 11)”. Проте, як помітно з бібліографії (с. 316–332), власне праць західних істориків, культурологів та соціологів тут мінімум: англomовний огляд визначень культури Кребера і Клакхона (1952), російські переклади “Міської общини давнього світу” Фюстель де Куланжа (1906), морганівського “Давнього суспільства” (1934), “Золотої гілки” Дж. Фрезера (1980), “Теорії та історії” Л. Мізеса (2001), і нарешті, методологічна стаття Ф. Броделя “Історія та суспільні науки” (1977). У такому контексті ідеї “Анналів”, звичайно, не є визначальними, радше навпаки. Перед нами, радше прагнення реконструювати “живу Давню Русь”, започатковане російською історіографією ще у 60–70-х роках ХХ ст. І справді – автор виразно вписує власні роботи у коло праць санкт-петербурзької історичної школи І. Фроянова (с. 16, 30). Це пояснює специфіку категоріального апарату аналізованої монографії. Звідси, зокрема, – визначення давньоруського суспільства як “общинного без первісності” (с. 17), постійні акценти на “вічовому народовладді”, “боротьбі між станами” тощо, які червоною ниткою проходять через усю працю. Однак застосування такої термінології щодо середньовічного суспільства подекуди викликає двозначні асоціації. Як видається, надто сильний акцент на “первісності” (“первобытности”) соціальних інститутів та культурних традицій середньовічної Русі призводить до їх надмірної архаїзації і, як наслідок – анахронізмів. Наприклад, не зовсім зрозуміло, чому автор порівнює “первісну дуальну організацію” Новгороду з устроєм міст давнього Перу, колоніальної Африки, античного Середземномор’я, “ранньофеодальної” Середньої Азії, Ірану і навіть Шумеру чи Китаю (с. 48, 51–52). Доречнішим, на нашу думку, був би докладніший аналіз новгородської

соціотопографії на тлі територіального поділу середньовічних міст Центрально-Східної та Північної Європи і, насамперед, самої Київської Русі. Навіть з усіма особливостями “кончанства” й дуальної організації Новгород, мабуть, логічніше порівнювати з Києвом, аніж месопотамським Уром чи Уруком. Можливо, що саме в руському регіональному контексті й слід шукати генезу новгородських “районів-общин”, про які говорить автор (с. 53). Він шукає витоків “традиційного ворогування” між цими міськими общинами у доісторичних спільнотах, у народів тої ж таки середньої Азії, Індонезії, Африки, Океанії, (с. 53–54), зокрема, докладно зупиняється на іранському досвіді первісного родового суперництва (с. 58). Натомість європейський і власне-руський контекст подібних соціальних протистоянь окреслює лише дуже загально. Подібний історико-порівняльний підхід затемнює також і поняття новгородського “язичництва”, робить його дуже широким та абстрактним. Скажімо, науковець пробує пояснити підпалення храмів, супроводжувані грабунками та вбивствами у Новгороді 1340 року, виявом поганського “очищення вогнем” зокрема і давнього поклоніння вогню взагалі (с. 247–248). Проте таке пояснення мародерства новгородських “злих людей” здається дуже натягнутим. Можна хіба пошкодувати, що, аналізуючи еволюцію новгородського язичництва, автор опирається, переважно, лише на концепції Б. Рибаківа. Так, в окремих моментах пояснення історичних реалій Новгорода шукаються в особливостях “слов’янської психології” (у чому можна зауважити нотки слов’янофільства). Однак автор чомусь не використовує ані давніших праць Г. Ловмянського чи А. Гейштора, присвячених давньослов’янській міфології, ані нових досліджень московського Інституту слов’янознавства, які також могли б кинути світло на природу новгородського “поганства”. Часом складається враження, що культура Новгорода висвітлюється у книзі як герметично закрита система сама в собі. Про норманські, татарські, візантійські чи західноєвропейські, ба, навіть про загальноруські компоненти у ній йдеться досить загально, або ж не згадано зовсім. Це дещо розмиває також і поняття середньовічного християнства, яким автор активно оперує у своєму тексті. Зокрема, не зовсім зрозуміло чим є часті звинувачення “грішних”

новгородців у язичництві, точніше “двоєвір’ї”: відображенням релігійних ритуалів чи ярликом – наслідком політичних, соціальних чи церковно-адміністративних непорозумінь. Наголос на общинному устрої та соціальних протистояннях в авторському дискурсі також виглядає амбівалентним. Так, “підйом соціальної енергії “чорних людей” (с. 302), як і “станова боротьба” (с. 210) моментами дуже нагадують модифіковані марксистські концепції “активізації народних мас” за часів “загострення класової боротьби”, хоч автор різко відмежовується від таких дефініцій (с. 129). Ще одна особливість монографії – прагнення вписати категорії фрянівської історичної школи у дискурс Російської православної церкви, з якого запозичені уявлення про Святу Русь, релігійний кенозис тощо. На перехресті цих двох стихій виникає ключова для книги теорія релігійного прогресу на Північній Русі, рушійною силою якого стають “морально-вольове зусилля новгородців, ріст морального регулювання сфери владних стосунків” (с. 9). Проте, на нашу думку, підлаштовувати наукову картину княжої доби під міфопоетику “Святої Русі” – утопічної країни дзвонів, ікон, лампад і старців-анахоретів – усе ж таки не бажано. Виразно телеологічна і теологічна модель новгородської історії виглядає дещо одновимірною, штучною навіть з огляду на фактичний матеріал книги. Він дає підстави бачити в історії міста не одну генеральну лінію, що веде від зла до добра, а зіставлення різноспрямованих тенденцій, мотивацій, конфліктів (між “своїми” і “чужими”, “злими” і “добрими”, заможними і бідними), конфігурація яких змінюється від епохи до епохи.

Проте усе сказане не заперечує одного: монографія Олексія Петрова – спроба зрозуміти епоху в світлі міського соціуму, міський соціум – крізь призму окремих суспільних груп та їхніх інтересів, а самі ці групи – у перспективі індивідуальних мотивацій окремих людей. У цьому її безсумнівна позитивна сторона.